

ЦЕРКОВНЕ МИСТЕЦТВО

Д. В. СТЕПОВИК

Духовність та поетика псалмів у переспівах Тараса Шевченка

У статті досліджуються особливості поетичної інтерпретації десяти псалмів з біблійного Псалтиря, які Тарас Шевченко ретельно відібрав для того, щоб підкреслити їх зв'язок із сучасністю. В контексті глибокого пошанування Шевченком Біблії, з якою не розлучався усе життя, стверджується теза про непохитність віри поета і мистця у Бога.

Ключові слова: Біблія, псалом, переспів, молитва, спасіння, поезія, текст, святість, благословення.

Величне поєднання слів – прикметника й іменника: блаженний чоловік! І саме з поєднання цих двох слів починається Книга Псалмів чи, як її ще називають, Псалтир. Хоч Книга Псалмів займає двадцять друге місце в Старому Заповіті Біблії – після Книги Йова – й писалася багатьма богонатхненними авторами за багато століть до Різдва Христового, але Книгу Псалмів у багатьох християнізованих народів видають на різних мовах разом з Новим Заповітом, тим самим підкреслюючи особливе значення 150-ти чудових віронавчальних поем-псалмів у справі спасіння людини у вічності. Що ж означає для людини поняття духовного блага, блаженства? Людська фантазія і мрійливість може нанизати до цього поняття дуже багато ознак. Але перший псалом, йдучи від протилежного, включає в поняття блаженного життя людини лише три заперечення. Небагато. Але

вдумаймося, які вони значущі! Я подаю ці слова за п'ятьма до-теперішніми україномовними перекладами Біблії.

«Блаженний чоловік, що не ходить на раду безбожних, не ступає слідом за грішниками, ані засідає на зборах злоріків» [Переклад Пантелеймона Куліша, Івана Пулюя, Івана Нечуя-Левицького].

«Блажен муж, що за радою несправедливих не ходить, і не стоїть на дорозі грішних, і не сидить на сидінні злоріків» [Переклад митрополита Іларіона Огієнка].

«Блажен чоловік, що за порадою безбожників не ходить, і на путь грішників не ступає, і на засіданні блюзнів не сідає» [Переклад священика Івана Хоменка].

«Блаженний чоловік, який не взяв участі в раді безбожних, не став на дорогу грішних і не сів на престоли з губителями» (Переклад священика Рафаїла-Романа Турконяка й Українського Біблійного Товариства].

«Блажен муж, що не йде на раду нечестивих, і на путь грішників не стає, і на зборищі губителів не сидить» (Переклад Патріарха Філарета Денисенка).

До цих канонічно апробованих перекладів я ще додам два переспіви – для контексту переспівів Шевченком десяти псалмів із Псалтиря. Переспіви ці здійснені сучасними українськими поетами, але духовне і змістовно переспіви близькі до перекладів з оригіналів.

«Муж блаженний на раду неправих не йде і на стежку гріха не ступає, на сидіннях злоріків місця не займає, а в Господнім Законі насолод своїх жде» (Переспів Миколи Карпенка].

«Та людина мудра і щаслива, що не слуха ради нечестивих, обминає грішні насолоди, марнословів і злорік обходить, і удень, і уночі самітньо про Закон роздумує Господній!» (Переспів Тетяни Яковенко].

Та раніше від усіх цих наведених тут перекладів і переспівів початкових слів першого Псалма із Псалтиря їх дав нам рідною українською мовою Тарас Шевченко. Як у багатьох інших справах, Шевченко випередив мудрих і талановитих. Тож і в цьому факті вбачаємо його покликання, його наслідування заповітів Христа Спасителя, його глибоку повагу до Слова Божого, та й ніби початок здійснення його великої мрії, щоб це спасенне Слово колись змогли чути, читати й вимовляти як молитву, рідною мовою мільйони українців. Він посіяв маленьке зерно гірчиці, з якого виросло велике дерево (Євангелія від св. Матвія, 13: 31 – 32].

«Блаженний чоловік, що не ходить на раду безбожних, і не ступає слідом за грішниками, ані засідає на зборах злоріків, та в Законі Господа любується й розмишляє о Законі його день і ніч!»

Коли Шевченко написав ці слова, йому йшов лише 31-й рік (у грудні 1845 року). Згадаймо, що коли йому ще й десяти роцків не було, він, як читець Псалтиря на похоронах людей у рідному селі Кирилівці, знав псалми напам'ять – майже всі 150! «Я знав майже весь Псалтир напам'ять і читав його (як казали слухачі мої) виразно, тобто голосно. Як наслідок такої моєї вправності, не був у селі похований жоден покійник, над яким би я не прочитав Псалтир»¹. Потім, услід за дитинством, прийшли молоді літа, студії в Академії мистецтв, повернення в Україну, праця в університеті св. Володимира як мистця в археологічних та археографічних роз'їздах – і знамениті «Три літа» (1843 – 1845) натхненної поетичної та мистецької творчості... Можна було б і забути за новими клопотами ті дитячі читання зі Святого Письма над покійниками в Кирилівці. Можна було! Та не забулося. Боже покликання діє потужно й постійно, якщо його зумисно не відкидати. Одна прикрість – маленька і незначна – спонукала Шевченка повернутися до богонатхненних слів Псалтиря, але вже не так як його читця, а як інтерпретатора солодкою рідною мовою. Прикрість ця – звичайна осіння перестуда, коли він був у своїх звичайних роз'їздах – у Миргороді. Звідти писав знайомим, що через хворобу жодного разу не виходив ще з кімнати, і до всього ще й не мав нічого до читання. Якби не Біблія, то було б йому вельми прикро. Нежить минув, Шевченко поїхав далі, і в листопаді 1845 року був уже в Переяславі, але Святе Письмо з рук не випускав. Згадував потім Андрій Козачковський, що, читаючи Біблію, Шевченко відзначав ті місця, які вражали особливою величчю думки². Тоді-то зродився у Шевченка намір зайнятися переспівом біблійних псалмів – своєрідної предтечі перекладу всієї Біблії українською мовою, яку здійснить у другій половині XIX століття Шевченків побратим, кирило-мефодієвець Пантелеймон Куліш.

В історії переспівів десяти псалмів Псалтиря важливо відзначити два моменти: 1. Яким міркуванням керувався Шевченко, відбираючи для переспівів саме 1-й, 12-й, 43-й, 52-й, 53-й, 81-й, 93-й, 132-й, 136-й та 149-й псалми?

2. Чому він назвав усю сукупність цих псалмів «Давидовими псалмами» та під цією ж назвою включив їх у свою збірку поезій «Три літа»? Випадковість відбору тут виключається так само, як і довільність у назві циклу. Адже відомо, що у своїх усних висловлюваннях і в писемних Шевченко не раз добре «проїжджався» по цареві Давиду за вчинені ним два тяжкі гріхи: перелюбство з Вірсавією та відсилення невинної людини – чоловіка Вірсавії – на вірну смерть. Хоч за своєю вдачею Шевченко був часом надто збуджений, імпульсивний,

але у творчості дуже раціональний та поміркований. Крім того, з десяти вибраних для переспіву псалмів авторство Давида зафіксовано лише в чотирьох з них – 12, 52, 53 і 132. Псалом 43-й написаний сионами Кореєвими; псалом 81-й – Асафом; 1-й, 93-й, 149-й є анонімно-го авторства, а 136-й написаний невідомим автором з-поміж тих вигнанців, які перебували в полоні у Вавилоні, Усе це зазначено перед початком кожного псалма у Біблії, і Шевченко, як знавець текстів усього Псалтиря, не міг цього не знати або не звірити в момент початку праці над переспівом того чи іншого псалма.

Переспіви, принаймні їх перший варіант, Тарас зробив досить швидко – в першій половині грудня 1845 року³. На мій погляд, і вибір текстів, і дещо узагальнене приписування усіх псалмів цевреві-поету Давиду не є в Шевченка випадковими. Це підпорядковано одній ідеї глибинного духовного порядку: вірі у Боже милосердя. Це милосердя поширюється не тільки на блаженних мужів, які не ходять, не стоять і не сидять з безбожниками, злоріками й губителями – згідно з початковими словами першого псалма, – а й на грішників після їх щирого розкаяння. Навіть якщо гріх був так званий «смертний», як ото Давидів гріх: перелюбство та зумисне убивство. Отож, Шевченко ретельно вибрав собі псалми: незважаючи на розмаїтий їх зміст, усі вони тією чи іншою мірою є покайнними з глибоким розумінням суті Божої любові, в якій правда, всепрощення й милосердя органічно з'єднані.

Крім ідеї розкаяння, яку поза усіляким сумнівом Шевченко поклав у основу своїх переспівів, у його час, коли друкувалися тільки старослов'янські тексти Біблії (російськомовний синодальний та україномовний переклад Куліша тоді ще не були зроблені), вважалося, що ледь не всі, чи принаймні більшість, псалмів Псалтиря написані Давидом. Дещо пізніше біблієзнавці провели ретельніші дослідження і, як писав відомий автор коментарів до Біблії Олександр Лопухін, «крім Давида й Соломона, в надписах над псалмами зустрічаються ще імена Мойсея, Асафа, Ємана, Ідифума та синів Кореєвих... Давидові, згідно з надписами у єврейській та російській Біблії, належать 73 псалми, а у греко-слов'янській – 87 (Лопухін, здається, має на увазі під терміном «греко-слов'янська Біблія» переклади грецькою та старослов'янською мовами – останнім з них і користувався Шевченко. – Д. С.). Така різниця в кількості приписуваних Давидові псалмів пояснюється тим, що при визначенні походження ненадписаних іменами письменників у єврейській Біблії псалмів сімдесят перекладачів (із єврейської мови на грецьку. – Д. С.) керувалися тими переданнями, які дійшли до них від євреїв щодо цих псалмів; а передання припису-

вало їх Давидові. Але з огляду невідповідності цього передання із змістом деяких приписуваних Давидові псалмів, воно не завжди може бути прийнятне за керівництво при визначенні письменника та обставин їх походження, наприклад псалми 90, 92, 93, 94 та інші. Усіх псалмів, які належать Давидові як автору, – 78. Це такі. Спершу ті, що надписані його ім'ям у єврейській Біблії – це 73 псалми: 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 50, 51, 52, 53, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 67, 68, 69, 70, 85, 100, 102, 107, 108, 109, 121, 123, 130, 132, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144. А з тих, що не надписані в єврейській Біблії, але щодо яких може бути встановлено походження їх від Давида, є п'ять псалмів: 1, 2, 32, 103, 137... Ціла низка неприємностей, пережитих Давидом, ніколи не послаблювала його духу, а навпаки, давала багатий матеріал його творчому генію»⁴.

Тут можна бачити, які суттєві моменти могли бути враховані Шевченком при виборі псалмів для переспівів та наданні їм узагальненої назви – «Давидові псалми». Разом з цим Тарас тонко врахував «контекст інших своїх поезій збірки “Три літа”»; адже всі десять переспіваних псалмів є майстерно актуалізовані відносно всього того, що діялося в Україні і як усе це бачилося й оцінювалося Шевченком з позицій Божественного Одкровення. Так, перший псалом дає читачеві і в канонічному варіанті, і в переспіваному Шевченком, яскраве протиставлення добра і зла, але не в абстрактних формах, а в персональному вираженні. Є блаженний муж, який обходить десятою дорогою лукаві ради, змови злодіїв, убивць і наклепників; а є безбожні, справою яких є виконувати повеління диявола і продукувати зло навколо себе. Оригінальний канонічний текст першого псалма дуже легко читається, – адже це поетичний вірш, призначений для співу в супроводі! струнного інструмента псалтиря; але ще легше читається переспів: він нагадує хвилясту лінію з підняттями і заглибинами, з порівняннями і протиставленнями. Фактично це концентровано виражена ідея всього Святого Письма: боротьба добра і зла! Протягом трьох років після Академії мистецтв Шевченко надивився на ці контрасти й перепади в українському побуті стільки, що це наче не дійсність майже за тисячу років до Різдва Христового, а Україна 40-х років XIX століття. Безпосереднім приводом для перенесення думки першого псалма на український ґрунт було Шевченкове перебування в гостях у братів Родзянків на Полтавщині: спочатку в поміщика Аркадія Родзянка в селі і Веселий Поділ Хорольського повіту, потім у його брата Платона в селі Платонівка

того самого повіту. Аркадій, хоч і приймав Шевченка, але «сидів на сидінні злоріків». Він писав віршомазні процарські віршики «а ля Пушкін», і змушував свого гостя Шевченка хвалити їх. До того ж, якимось Шевченко побачив, як у цього пана старший прислужник побив молодшого, і Аркадій сприйняв це як норму. Шевченко просто втік звідтіля та ще й дорогою перестудився.

Подібної неправди, лукавства, лютої він надивився від панів і в інших місцях за час своїх роз'їздів. Тому контрасти першого псалма ніби самі напросилися під його перо. Переспів Шевченка в жодній деталі не міняє змісту оригінального тексту але в той же час наближає текст до української дійсності. Ось оригінал про блаженного праведника: «В Законі Господнім його насолода, і про Закон Його вдень та вночі він роздумує! І він буде, як дерево, над водним потоком посаджене, що родить свій плід своєчасно, і що листя не в'яне його, – і все, що він чинить, – щаститься йому!». У цьому блаженному чоловікові пізнаємо самого Шевченка, який не раз писав, що у найскрутніші хвили життя тільки Біблія рятувала його від відчаю, – тобто про Закон Божий роздумував він вдень і вночі! А от як це місце Шевченко подає у переспіві: «А в Законі Господньому серце його й воля навчається, і стане він, як на добрім полі над водою посаджене древо зеленіє, плодом вкрите. Так і муж той в добрі своїм спіє».

Подібний перегук оригіналу й переспіву – в зображенні безбожних, лукавих, нечестивих: «Не так ті безбожні, вони як полова, що вітер її розвіває! Ось тому-то не встоять безбожні на суді, ані грішники у зборі праведних». Шевченко: «А лукавих, нечестивих і слід пропадає, – як той попіл, над землею вітер розмахає. І не встануть з праведними злії з домовини» – цей присуд Тарас додає поза оригінальним текстом псалма. Але він, цей присуд, цілковито лягає в контексті цілого псалма, тому що й підсумок думки на це налаштує. В оригіналі: «Дорогу бо праведних знає Господь, а дорога безбожних загине!». Шевченко: «Діла добрих оновляться, діла злих загинуть».

У радянському літературознавстві не любили писати про цикл переспіваних Шевченком псалмів, але коли й писали, то підтягували до установленого за Шевченком ярлика революціонера-демократа, наприклад, з 2-го тому «Шевченківського словника»: «Така дещо абстрактна лексика, з одного боку, ховала за осудженням якогось позачасового “зла” викриття зла реального – тогочасної дійсності; а з другого, допомагала читачеві зрозуміти революційний підтекст циклу»⁵. Цикл же знайшов правдиву, тобто християнську оцінку, у працях учених української діаспори у вільному світі.

Про Шевченкові біблійні переспіви детально й об'єктивно писали Леонід Білецький, Дмитро Бучинський, Володимир Домашовець, Дмитро Донцов, Володимир Жила, Павло Зайцев, Роман Задеснянський, Наталія Іщук-Пазуняк, Дмитро Козій, о. Іван Музичка, митрополит Іларіон Огієнко, Ярослав Розумний, Богдан Стебельський, священник Іван Стус, Дмитро Чижевський, Дмитро Штогрин, Володимир Янів, Василь Яшун і багато інших авторів.

Богослов, учений, пастор з Канади Володимир Домашовець присвятив аналізованому циклу Шевченкових псалмових переспівів одне з найґрунтовніших досліджень і надрукував його у вигляді книги в канадській столиці Оттаві. Про ретельність відбору Шевченком псалмів для переспівів Домашовець писав: «Тарас Шевченко не переспівував псалмів з Біблії навмання, але вибрав деякі з них цілком обдуманно й старанно, щоб вони творили своєрідну цілість до його незвичайно цінних творів при кінці збірки “Три літа”. Опрацьовуючи їх згідно вибраного порядку з Книги Псалмів, він також намалював певну мету, для якої зв'язав їх одною ідеєю. У творах Шевченка знайдемо ще інші переспівані псалми й місця з Слова Божого, але вони до тієї групи його переспівів “Псалми Давидові” не входять. Назагал псалми віддзеркалюють дуже великий обсяг людських переживань особистого й загального порядку, а тому вони добре підходили до завершення його творчості трьох незвичайно бурхливих років його життя (1843 – 1845). А зокрема останнього 1845 року. Так, у своїх переспівах псалмів Шевченко підкреслив чимало думок і тем з своїх попередніх творів, немовби хотів запечатати свої палкі слова авторитетом і силою Слова Всемогутнього Бога»⁶.

Переспів Шевченком дванадцятого псалма – це чудова травестія – своєрідне «переодягнення» особистих жалів переслідуваного ворогами Давида – в становище змученого кріпацтвом цілого народу – народу українського. Дворазове відвідання Тарасом України, спочатку у 1843 – 1844 роках потім ще раз 1845 року, навіяло йому глибокий сум. Здається, що кріпацтво в його дитинстві не так боляче його вдарило, як тепер, коли він став дорослим чоловіком, викупленим на волю, ознайомленим з розкішною життям вельмож-паразитів у обох імперських столицях, Петербурзі й Москві, – і те, що він побачив у своїй безмежно любій, але жорстоко сплюндрованій Україні, – тепер усе це рвало його душу! Він не знав, до кого апелювати. Пани, які в очі його хвалили, а за спиною глузували й навіть ненавиділи за те, що він хоче забрати від них дармову тяглову силу селян-кріпаків. Тарас бачив ницість цих багатіїв, чув їхні порожні балачки. Чи ж вони зрозуміють його

біль? Біль не за себе, а за цей тяжко покривджений народ, з якого вийшов сам Тарас? «Світе тихий, краю милий, – пише він у вірші “Розрита могила”, – моя Україно! За що тебе сплюндровано, за що, мамо, гинеш? Чи ти рано до схід сонця Богу не молилась? Чи ти діточок непевних звичаю не вчила?». Ні в панів, ні в колеґ-письменників чи мистців Шевченко не знаходив відповіді на свої болючі запитання. Бо кожен дбав лише про себе, а народ часто любив лише на словах.

Бог! Лише Він один може вислухати Шевченкові болі і скарги. І тут Тарас читає 12-й псалом Давида; пророк хоче знати, до якого часу він особисто терпітиме від насідаючого на нього ворога? Яка прекрасна нагода усі ці запитання поставити Всемогутньому й щодо українців! Як і оригінал 12-го псалма, так і Шевченків його переспів поділений на три частини: запитання до Господа; прохання до Господа; прославлення Господа. Змучений переслідуваннями Саула, перебуваючи в стані загрози життю, Давид приходить до помилкового висновку, що Бог забув про нього, причому забув назавжди! Давид мав би знати з попередніх запевнень Бога, що Бог не може забути жодне своє творіння, адже й «волосся все на голові пораховано» (Євангелія від св. Матвія, 10: 30) і жодна волосина не впаде з голови без Божої волі! То про яке забуття назавжди може йти мова? Але у відчаї людина може й таке запитання Богові поставити: «Доки, Господи, будеш мене забувати назавжди, доки будеш ховати від мене обличчя Своє? Як довго я буду складати в душі своїй болі, у серці своїм – щодня смуток? Як довго мій ворог підноситись буде над мене?», Давид готовий ще потерпіти наругу над собою, але його цікавить, скільки часу це буде тривати. Він знає, що Бог випробовує його, але не є певний, що витримає до кінця, якщо це триватиме «назавжди»!

Переносячи ці питання на довготривалий гніт українського народу, Шевченко й собі, услід за Давидом, з плачем запитує Бога: «Чи Ти мене, Боже милий, навік забуваєш, одвертаєш лице Своє, мене покидаєш? Доки буду мучить душу і серцем боліти? Доки буде ворог лютий на мене дивитись і сміятись!». В обох запитуючих – нетерпіння, бо вони просять нині Бога негайно втрутитись й припинити беззаконня. Може, забули, що «хто витерпить аж до кінця, той буде спасений»? (Євангелія від св. Матвія, 10: 22). Не забули, бо після запитань зажеврїла надія, що Бога треба просити в молитві – і не буде «назавжди», і не буде «навік забуваєш»! І про це вже інакше співає Давид, супроводжуючи свій спів грою на своєму смичковому інструменті: «Зглянься, озвися до мене, О Господи, Боже мій! Просвітли мої очі, щоб на смерть не заснув я!

Щоб мій неприятель не сказав: “Я його переміг”! Щоб мої вороги не раділи, як я захитаюсь!».

Давид діє абсолютно правильно: не пішов до інших людей, які могли б йому такого нарадити, що йому і жити не захотілося. Після усіх тих «як довго» чи «назавжди» він тепер знає, хто саме зглянеться й озветься, просвітлить його очі, – це все милостивий Господь. Також і Тарас Шевченко певний, що лиш молитва кожного віруючого українця, і його самого, – це єдина надія на падіння огидного напіврабства – кріпосницьких ланцюгів, у які москаль закував українців. Тарас, услід за Давидом, молить о спасіння наче від однієї особи, від себе, але за собою розуміє свій принижений навісним ворогом народ: «Спаси мене, спаси мою душу, да не скаже хитрий ворог: “Я його подужав”. І всі злії посміяться, як упаду в руки, в руки вражі. Спаси мене од лютої муки! Спаси мене...».

Заклучна третя частина 12-го Давидового псалма та його Шевченкового переспіву найбільш оптимістична. Від запитань і прохань автори, сповнені Святим Духом, дістали надію, яка переходить у любов до Бога й обіцянку молитися, співати, прославляти свого рятівника і визволителя. Мовиться у псалмі: «Я надію на милість Твою покладаю, моє серце радіє спасінням Твоїм! Я буду співати Господеві, бо Він добродійство для мене вчинив». Отак зникає відчай і безнадія, коли ще не досягнуто перемоги, але є певність, що вона не за горами, тож «я буду співати»! У Шевченка – інші слова, але думка, надія й обіцянка молитися й любити Бога та ж сама: «...помолюся і воспою знову Твої блага чистим серцем, псалмом тихим, новим». Шевченко розуміє, що до Бога треба звертатися і в молитві, і в пісні з чистим серцем; не завжди голосно, а псалмом тихим – і це може бути найбільш угодне Богові!

Уже на основі студій над цими двома переспівами псалмів стає зрозумілий принцип відбору: Тарас переспіває те, що опосередковано говорить про Україну. «Коли Шевченко переспіває псалом 12-й, він говорить не тільки про свої особисті труднощі й заступається не за свої переживання, а за народні. Читаючи його переспів псалма, дуже сильно відчувається, що він висловлює свої думки як всенародний речник, який не так про себе, як в імені народу питається: як довго, доки? Відчуття те впливає також із дослідження його творів, у яких особисто він завжди висловлює знання і певність присутності Божої, а зокрема Його опіку над собою. Тому не про себе особисто він тут пише, а про поневолений народ, про якого він думав, що за гріхи своїх зрадників і перевертнів Бог його покинув»⁷.

Переходячи до переспіву 43-го псалма, бачимо, що Шевченка у Псалтирі особливо цікавить тема відступництва, зрадництва. Пересічні люди, зокрема багаті і владні, думають, що ті блага, які вони мають, – це їх заслуга, а не вияв милосердя Божого до них. Так думали і юдеї, мовляв, якщо вони «діти Авраама» – Божого обранця, – то можна робити що завгодно, їм все проститься тільки тому, що вони «діти Авраама». Пророк Нового Заповіту Іван Предтеча глибоко розчарував їх: «Роде зміїний, хто навчив вас тікати від гніву майбутнього? Отож, учиніть гідний плід покаяння. І не починайте казати в собі: “Маємо батька Авраама”». Бо кажу вам, що Бог може піднести дітей Авраамові з цього каміння» (Євангелія від св. Луки, 3: 7 – 8). Те саме описує і Давид, але за тисячу років раніше Івана Предтечі: в їх натурі нічого не змінилося. 43-м псалмом Давид спочатку описує, яке велике діло вчинив Бог «нашим батькам» за часів стародавніх... А теперішні думають, що Він буде те саме робити і їм – тільки тому, що вони обрані. Але весь 43-й псалом – це плач єврея Давида, що все вишло навпаки: «Ти віддав нас на поїд, немов тих овечок, і нас розпорошив посеред народів, Ти за безцінь продав Свій народ, і ціни йому не побільшив!». Давид наче не знає, чому на них це наслали, кажучи, що навіть у всіх тих нещастях євреї не забували його, Бога. Глибокий патріотизм Давида спонукав його нагадувати про вірність. Але у всіх чотирьох Книгах Царів у Старому Заповіті Біблії описуються самі лише відступництва від Бога – і відповідні Божі карі. Але Давидові хочеться поплакатись за те добре, що є в ньому самому і його людях; тому він у 43-му псалмі підкреслює вірність навіть у лихоліттях: «Хоч у місце шакалів Ти випхнув був нас, і прикрив був нас смертною тінню, – чи й тоді ми забули ім'я Бога нашого, і руки свої простягнули до Бога чужого? Таж про те Бог довідається, бо Він знає таємниці серця, – що нас побивають за Тебе щоденно; пораховано нас, як овечок жертовних».

Джерело цих негараздів, які так гірко описує Давид, – гріх його народу й ненаситність злостивих сусідів. Шевченко у переспіві, явно переносячи весь цей Давидів стогін на український ґрунт, дещо зміщує акценти. Український народ як цілість, як нація ніколи після Хрещення 988 року не відступав від Бога; але вороже оточення й постійні набіги чужинців виробили у певної частини людей зрадництво, відступництво, готовність співпрацювати з ворогами задля різних благ.

Можна без кінця дивуватися знанням Шевченковим подробиць історії України. Ще не було багатотомника «Історія України-Руси» Грушевського і багатьох інших правдивих «Історій»,

написаних вже після Шевченка. А він як предтеча усіх майбутніх студій не тільки уміло оперує фактами, але й дає у своїх творах унікальний літературний, поетичний коментар цим фактам. Тож 43-й псалом з Псалтиря Тарас використовує як старт для своєї молитви до Господа саме за Україну. Усе ніби за псалмом, аж до повторення окремих слів, – а між рядками читаєш українську історію! Як і у псалмі – порівняння з вівцями: «Розкрадають, як овець, нас і жеруть! Без плати і без ціни оддав еси ворогам проклятим». І про кивання голови, як ото часто в Біблії, і в 43-му псалмі також, – це знак глузування усякої безбожної ледачі з працьовитого й відданого Богові народу І згадка про часи давні, коли Господь всіляко допомагав козакам відбивати ворожі навали: «І силу Твою восхвалили Твої люде і в покої, в добрі одпочили, слава Господа!».

А далі після тяжкого зітхання «А нині!» – Тарас «чорними й сумними фарбами змальовує те нещастя, що діялося за його часів. Був час, коли татари, турки, угри й поляки завдавали нашому народові багатенно лиха та горя. Але Бог розв'язав руки народу, щоб побороти напасників. А нині? Нині вороги нові, ще гірші, ще лютіші кати від усіх попередніх. Вони дослівно розкрадають народ, як овець, призначених на заріз. Найкращі й найздібніші сили українського народу забирали в Московщину й одних поробили лакеями-вислужниками, які аж надто тішилися з того, що носили мундири «з циновими гудзиками» й «Говоріть умелі поздешнему»; а кістями інших загачували багна, будуючи міста й царські палати в мочарах, – на сльозах, поті, крові безборонного народу. Ще інших муштрували в карних військових загонах у Сибіру або в кайданах заганяли каторжниками навіки в підземелля копати золото й діаманти, «щоб пельку залити неситому» – цареві. Справді, їх «без плати, без ціни оддав еси ворогам проклятим»... Як колись псалмист під час великого народного горя виливав перед Богом біль свого серця, так тепер Шевченко змальовує все горе українського народу перед Богом.

Йому також виглядало, немовби Бог покинув наш народ на сміх усім людям і в наругу сусідам. Серед людей світу не можна було сміливо голови підійняти, бо не було тих, хто співчував би, але звідусіль можна було почути тільки насмішки і погорду. Навіть нерозумні люди почали складати собі притчі про нас, киваючи своїми головами. Бо вони уроїли в своїх глупих головах, що немовби воно так мало нам уже бути, немовби ми заслужили собі це все тим, що боронили себе від напасників, що не хотіли скоритися під владу ворожої руки, ані дати водити себе на аркані чу-

жинцям-окупантам. І так всякий день несемо встид, і він завжди перед нами, бо нас безнастанно ограблюють, обкрадають, катують і мучать, і так ми в тяжкій неволі вмираємо.

Безперечно, в цих словах переспіву псалма він заторкується не лише глибокої філософської загадки, але й важливого релігійного питання: що є головною причиною надважкої неволі й нестерпного страждання українського народу? А. Чи воно є Божим каранням за якісь всенародні гріхи? Б. Чи, можливо, причиною цього жахливого страждання і великої наруги, яку несе наш народ, є зажерлива ненаситність наших «вороженьків», як це про них співаємо в гімні України, – наших «братів слов'ян», які завжди хочуть над нами панувати й нас ограблювати? Чей же ж їм багато легше жити на награбленім добрі в Україні, на поті й крові українського народу!

Шевченко був переконаний, що нас переслідують тільки за те, що ми українці. Справді, воно так було і є так надалі. Наші поневольники не тільки забороняли нам друкувати в українській мові газети, брошури, книжки, а й заборонили по-українському славити Бога й молитися до Нього рідною українською мовою у церквах і в домах, на своїй рідній землі, в своїй Україні. Такого безприкладного варварства й дикунства, з яким ставляться до нас наші поневольники, світ не бачив від самого початку свого існування!

Тому Шевченко, розуміючи, в якому ворожому оточенні живе й мучиться український народ, у палкій молитві звертається до Бога, вказуючи, що ми не молимося до чужих богів, ані не просимо царів і вельмож людських, бо марна надія на них, – але благаємо Бога Живого, щоб Він допоміг нам і спас нас від чужої наруги. «Поборов Ти першу силу», тобто Польщу, а тепер, благає він, «побори і другу, ще лютішу!», тобто Московщину. Він звертається до Бога й просить, щоб Він здійняв сором і наругу і допоміг нам знову встати на ката, який мордує наш народ, і прогнати його з України⁸. Такий просторий коментар до Шевченкового переспіву 43-го псалма дав Володимир Домашовець, вияснивши духовний перегук та історичну протяжність між часами біблійними і часами нашими. Бо якщо це була за щось кара, – може, за надмірну гординю, коли Русь-Україна була ще язичкою, – то Шевченко каже, що ми своїми стражданнями її позбулися і тепер очікуємо від Бога допомоги й поновленої сили: «Смирилася душа наша, жить тяжко в оковах! Встань же, Боже, поможи нам встать на ката знову».

Шевченко дуже уміло, як витончений артист слова, актуалізує сиву біблійну давнину, ніде не вказує на якісь конкретні сучасні йому імена, географічні назви, війни, повстання. Усе читається як

старий псалом – і в той же час усякий читач бачить, що це Україна – одним лише натяком, що таке була перша ворожа сила, а що друга, ще лютіша. Подібну ненав'язливу, але цілком зрозумілу актуалізацію бачимо в переспівах Шевченком 52-го та 53-го псалмів. Оригінальні біблійні тексти цих псалмів викривають безумство невір'я в Бога тодішніх людей. Шевченко ж, засновуючись на викритті цього безумства в його добу, ще й вказує на формальне, чисто «обрядове» християнство в московському православ'ї, де «їдять людей замість хліба, Бога не згадають».

Давид у біблійному тексті 52-го псалма жахається зіпсованістю євреїв, яким колись першим, через праотця Авраама, Бог відкрив себе – яко істинний Бог! І от, констатує Давид, богообраний народ наче збожеволів, морально впав нижче поган, став огидним, беззаконним: «Безумний говорить у серці своїм: “Нема Бога!” Зіпсулись вони, і несправедливість обридливу чинять. Нема доброчинця! Бог зорить із неба на людських синів, щоб побачити, чи є там розумний, що Бога шукає. Усі повідступали, разом стали огидними, нема доброчинця, нема ні одного! Чи ж не розуміють ті, хто беззаконня вчиняє, що мій люд поїдають? Вони споживають хліб Божий, та не кличуть Його». Тобто Давид помітив ще за тисячу років до Різдва Христового і за три тисячі років до більшовицької «великої октябрьської революції», що в єврействі, хоч воно у предках своїх було ніби богообране, – живе у ньому огидна бацила атеїзму, безумне «нет Бога»; пристрасть поїдати інших людей, морити їх голодоморами, переслідувати й катувати саме за віру саме у того єдиного Бога, який колись відкрився їхнім прапатріархам. Тому, за їхнім же царем і псалмистом Давидом, вони в очах Божих стали безумні, обридлі, огидні, людей поїдають. Проте Давид має віру, що все мало б колись виправитись; ще, можливо, прийде спасіння Ізраїлеві; і якщо долю Свого народу поверне Господь, то праотець Яків радітиме, а за ним і Ізраїль утішиться...

Для Шевченка це була добра нагода усю цю ситуацію з крайньої зіпсутості тодішнього суспільства, його безумства і беззаконня «накласти» на 52-й Давидів псалом. Там – беззаконня євреїв; тут – беззаконня царів-антисемітів. Ті й інші – одного поля ягоди. А все тому, що вони не тільки безумні, а й надбезумні, чи, як пише Тарас, «пребезумні»! Кожен з них про людське око може навіть клястися: «Ми не погани, ми настоящі християне; ми малим ситі!...; ...храми, школи, усе добро, Сам Бог у нас» (поема «Кавказ», 1845); а насправді «в серці скаже, що Бога немає, в беззаконії мерзіє, не творить благая». На таких дволиких лицемірів Шевченко з подостатком надивився не тільки в чиновницькому Петербурзі, а

й серед поміщиків в Україні. Так, вони його приймали у своїх маєтках, і то тільки тому, щоб малював чи рисував їхні портрети та їхніх домашніх; часом вони виставляли себе гуманістами й лібералами, але на очах Шевченка обзивали селян-кріпаків огидними, брудними словами, а то й жорстоко били. Шевченко умлівав від цього, ледве стримувався, щоб не вибухнути від обурення, а то й просто утікав від цих сповідників формального державного «православ'я, самодержав'я і народності». Я вже згадував, які «сцени» Тарас бачив у Нижньому Новгороді 1857 року, в російських церквах, коли, повертаючись із заслання, вів свій щоденник. І це не було для нього новою, бо кількома роками раніше у поемі «І мертвим, і живим...» показав обличчя цих сповідників державного православ'я, тобто на словах «настоящих християн», а в ділах – відвертих безбожників: «І ніхто не бачить, і не бачить, і не знає – оглухли, не чують; кайданами міняються, правдою торгують, і Господа зневажають, – людей запрягають в тяжкі ярма. Орють лихо, лихом засівають...».

Чи міг поет, який написав такі слова, намалював «картину» рабства гіршу, як у Римській імперії, – оминути 52-й псалом, котрий чимало богословів вважають пророцтвом перед настанням Страшного Суду? Ні, Шевченко не міг обійти увагою цього псалма, в якому змальована моторошна картина світової зіпсованості. Постійний читець Біблії, Шевченко напевне знав те, що Бог побачив на створеній Ним землі ще на зорі цивілізації; «І зіпсулась земля перед Божим лицем, і наповнилась земля насильством. І бачив Бог землю, – і ось зіпсулась вона, кожне-бо тіло зіпсуло дорогу свою на землі» (Книга Буття, 6: 11 – 12). Або ось – про людей вже надто цивілізованих, філософічно просвітлених: «Нема праведного ані одного, нема, хто розумів би; немає, хто Бога шукав би, – усі повідступали, разом стали непотрібні, нема добродинця, нема ні одного!» (Послання св. апостола Павла до римлян, 3: 10 – 12). Тут в апостола Павла майже дослівний перегук із словами Давида (а минула ж майже тисяча років!); а ще через 1900 років Шевченко бачить фактично те саме в імперії зла, в якій йому випало нещастя народитися, жити, терпіти і каратись: «А Бог дивиться, чи є ще звискающий Бога. Нема добре творящого, нема ні одного».

Здавалося б – багатство і влада мають робити панів-можновладців щасливими. Вони все мають, перед ними їхні підлеглі тремтять, вони жиріють від завжди ситої їжі і сплять на м'яких постелях. На ділі ж це – боягузи, що тремтять від страху втратити добро, до якого прив'язані тілом і душею. Так було в часи юдейських царів, і про це згадує у псалмі Давид: «Тоді настрашилися

страхом вони, хоч страху не було». А як з панами часів Шевченка? «Внаслідок безнастанного чинення гріха, – пише дослідник, – вони день і ніч бояться кожного шелесту листка, вони тремтять від найменшого подуву вітру – справді, вони бояться самих себе. Кожний, хто чинить зло і гріх, живе в тривозі й страху. А зокрема великий страх знаходить на лукавих людей, коли подумують про свою смерть і про те, що прийдеться їм стати перед справедливим Суддею: “Там бояться, лякаються, де страху й не буде. Так самі себе бояться лукаві люди. Хто ж пошле нам спасеніє, верне добру долю?”. Це було важливе питання для Шевченка. Він пробував намовити українських панів до боротьби за волю українського народу. Але марна надія на можновладних, бо самі вони жирували на поті й крові народу. Тому для Шевченка зосталася єдина надія – Бог! І переспів цей він, повний віри й надії, закінчує в піднесеному, позитивному й рішучому тоні: “Колись Бог нам верне волю, розіб’є неволю. Восхвалимо Тебе, Боже, хваленієм всяким...”. Це було мрією і молитвою Шевченка, щоб Бог повернув українському народові волю. Але й одночасно ще і ще раз він благає своїх панів заступитися за найменшого брата й виявити йому милосердя й любов»⁹. Молитва Шевченка і багатьох поколінь віруючих в Бога українців до Шевченка й після нього почута; але сповнилася у точно визначений Богом час – аж наприкінці ХХ століття, причому так, як це завжди буває у Бога, раптово, без кровопролиття, без ядерної війни. Так вважають – і цілком слушно – мільйони справжніх українських християн-патріотів. Але вони також знають, що цей великий Божий дар волі й незалежності треба свято берегти, постійно звертаючись за поміччю до Бога, бо диявол не перестає на нас гарчати, як ненаситний хижий звір, і ловить момент, коли можна буде накинутися і зжерти. Тому заклик Шевченка постійно молитися і «послати нам спасеніє» завжди є і буде актуальним.

Шевченків переспів 53-го псалма з новою силою передає його глибоке переконання, що без Бога – ні до порога. 1845-й рік був для 31-річного молодого поета і мистця багато в чому критичним. Не забуваймо, що свій заповіт він написав не при кінці свого земного шляху, а якраз у 31-річному віці. Тарас тяжко захворів і не виключав, що помре уже 1845 року, тож і з’явилося «Як умру, то похороніть». До хвороби (важкої перестуди й підозри на тиф) додалися тяжкі душевні переживання. Роз’їжджаючи за дорученням університетської археографічної комісії Україною, Тарас із подостатком надивився на стражденне життя народу, доведене москалями і «своїми» зрадниками-колаборантами до становища рабів. Ці так

звані «свої» ще більше за окупантів-москалів ятрили душу Тараса. Часом він у них зупинявся переночувати або пожити пару днів – і мудрий поет, як мовиться, без тлумачного словника бачив їхнє лицемірство. В очі вони вихваляли Шевченків талант, робили на його приїзди прийоми гостей; а поза очі засуджували за мужикофільство і навіть глузували. Шевченко розкусив їхню дволикість, про що й написав ось ці рядки у вірші «Три літа»: «І я прозрівати став потроху... Доглядаюсь, – бодай не казати, кругом мене, де не гляну, не люди, а змії...».

З цієї ситуації стає зрозуміло, чому 53-й псалом став Шевченкові до серця для переспіву українською мовою: ситуація розчарованої, загнаної в глухий кут переслідуваннями і зрадою людини. Перші ж рядки переспіву передають стан глибокого жалю, що нема до кого звернутися, оскільки «де не гляну, не люди, а змії». Тільки Бог, якому до кінця і безмежно вірить Шевченко, – його надія на спасіння: «Боже, спаси мене, суди мене Ти по Своїй волі!». Подібний же вигук відчаю, записаний в оригінальному біблійному тексті, зробив колись Давид, зраджений плем'ям зіфеян, у яких він рятувався від переслідування лютого царя Саула: «Спаси мене, Боже, Іменням Своїм, і міццю Своєю мене оправдай! Вислухай, Боже, молитву мою, нахили Своє вухо до слів моїх уст, бо чужинці повстали на мене, розбишаки ж шукають моєї душі, – вони Бога не ставили перед собою». З Першої Книги царів у Старому Заповіті Біблії знаємо історію Давида, якого із заздрості і лютості вдачі зненавидів перший єврейський цар Саул і напосівся будь-що його зловити і знищити. Де тільки не ховався Давид із невеликою групою відданих йому вояків, та за ним по п'ятах гнався Саул з великим військом. І ось, коли зіфеяни донесли Саулові, що Давид переховується в них, військо Саула оточило це місце, і кільце почало стискатися. Полон і подальша смерть Давида були неминучі. «І поспішав Давид відійти перед Саулом, а Саул та люди його оточували Давида та людей його, щоб схопити їх» (Перша Книга царів, 23: 26). Аж ось, коли Давид от-от мав бути схоплений, Бог попустив напад філістимців на царство Саула, що змусило несамовитого владоможця повернутися назад, щоб оборонити край від нападу ворожого війська.

Саме критичний момент майже неминучої смерті в пазурах Саула і раптова зміна ситуації, яка врятувала юного Давида, відображена в біблійному 53-му псалмі: «Ось Бог помагає мені, – співає Давид, – Господь серед тих, хто підтримує душу мою. Хай повернеться зло на моїх ворогів, Своєю правдою винищи їх». Перебуваючи в Україні серед тих, на устах чиїх була «хула, хула – і

більш нічого», Шевченко у переспіві, дещо відходячи від тексту біблійного псалма, переспівує це місце так: «Не зрять Бога над собою, не знають, що діють. А Бог мені помагає, мене заступає і їм правдою Своєю вертає їх злая».

В історії відносин єврейських зверхників Саула й Давида сталося так, що Давид міг убити Саула, але не зробив цього, подолав у собі гнів та ненависть. Умінню прощати навіть лютим ворогам учить кожну віруючу людину Бог. Тому біблійний 53-й псалом Давид кінчає обіцянкою жертви Богові за визволення, Його прослави, вірою в те, що Бог добрий: «В добровільному дарі я жертву Тобі принесу, ім'я Твоє, Господи, славити буду, що добре воно, бо мене воно визволило від усяких нещасть, і я бачу занепад моїх ворогів!». Злих, що не ставили «Бога перед собою», Шевченко надивився і у свій час, напевне пригадуючи їхню характеристику апостолом Павлом: «Гріб відкритий – їхнє горло; язиком своїм кажуть неправду; отрута зміїна на їхніх губах, уста їхні повні прокляття й гіркоти! Швидкі їхні ноги, щоб кров проливати, руїна та злидні на їхніх дорогах, а дороги миру вони не пізнали; нема страху Божого перед очима їхніми» (Послання св. апостола Павла до Римлян, 3: 13 – 18). І що ж? Відповідати їм тим самим? Ні, Шевченко-християнин не хоче мати в собі їх злості, й кінчає переспів 53-го псалма упованням на справедливість Божу: «Помолюся Господові серцем одиноким і на злих моїх погляну незлим моїм оком...».

Перечитуючи псалом за псалмом увесь Псалтир, Шевченко зупиняє свій вибір для переспіву на 81-му псалмі, в якому пророчо передбачено неминучість Божого суду над лукавими, підкупними й немилосердними земними суддями. Якась інтуїтивна жилка торкнулася восени 1845 року серця Шевченка, натякнувши на те, що через півтора року він потрапить під жорстоку судову шестерню тоталітарного режиму Московії: не за кримінальний злочин, не за якийсь переступ закону й не за гріх, а за слово правди на захист свого поневоленого народу. Тому Провидіння підказало йому переспівати 81-й псалом, в якому вже не Давид, а поет при Єрусалимському храмі, пророк, співак, музикант і хоровий диригент Асаф описує судову систему в царстві євреїв. Ще до Різдва Христового було майже тисячоліття, але вже тоді їхнє правосуддя цілком з'їхало на кривосуддя, захищаючи зло, неправду й відкидаючи будь-яку справедливість. З перших же рядків псалма Асаф бачить Господній присуд тим єврейським кривосуддям, які судять несправедливо: «Бог на Божім зібранні стоїть, серед богів він судить: "Аж доки ви будете несправедливо судити, і доки будете ви підіймати обличчя безбожних?"». Цим Бог нагадує їм про Своє довготерпіння, але запитує, чи вони на-

лаштовані робити неправду вічно? Вони мали б згадати, що у Своему терпінні Бог ішов навіть на те, щоб виконувати їхні забаганки. Коли їм приїлася смачна й поживна манна з неба, то вони захотіли пташиного м'яса. Він послав їм цілі хмари перепілок. А коли мали спрагу то дав їм воду, видобуту зі скелі. І все – за Своїм милосердям, оскільки вибрав їх Собі перед віками. А у відповідь вони вилили із золота ідола у вигляді бика і, наївшись перепелиного м'яса, яке послав їм Бог, забули про Нього і влаштували танці навколо золотого ідола. І тепер він їх запитує: доки?

Але й тут Господь старається стримати Свій гнів на них, на їхні суди і дає їм раду, як треба вийти з цього ганебного стану: «Розсудіте нужденного та сироту, оправдайте убогого та бідаря, порятуйте нужденного та бідака, збережіть з руки несправедливих». І що ж? Послухали? Де там! Асаф уже від себе констатує: «Не пізнали, та не зрозуміли, у темряві ходять вони. Всі основи землі захитались. Я сказав був: “Ви – боги, і сини ви Всевишнього всі; та однак повмираєте ви, як людина, і попадаєте, як кожний із вельмож”. Устань же, о Боже, та землю суди, бо у владі Твоїй всі народи!».

Так, вожді ізраїльські та юдейські богами себе називали, хоч і з малої літери. Асаф нагадує їм, що кінець їх буде, як і всім людям, – помрете! Ви всі, вельможні, простаки й судді, самозвані боги, – ходите під Всевишнім. Не хочете по правді судити сиріт, вдів, нужденних, – то пильуйте і не забувайте, що чекає ваші душі, коли помрете. Уся ця попереджальна концепція Асафоваго 81-го псалма дуже нагадувала неправду у Московщині, ту неправду, яку Тарас осягнув у позолоченому але всередині морально гнилому Петербурзі, а також і в немилосердно гнобленій цим самим Петербургом колонії – в Україні. Скоро Шевченко пізнає московське кривосуддя на власній персоні.

Але тут він говорить своїми словами, услід за поетом Асафом, не тільки про суддів, а й про всю систему сколоченої загарбницькими війнами, анексіями, фальшивими «добровільними» приєднаннями і «возз'єднаннями» Російської імперії. Якщо Асафів псалом свідчить про визиски нужденних бідарів і сиріт, то Шевченко у переспіві називає ще й вдів (образ, що постійно присутній у поезіях Тараса), тихих людей, позбавлених волі, затиснутих безправ'ям. Думки Асафа Шевченко наповнює українським матеріалом. Якщо ті далекі судді «не пізнали, не зрозуміли» заповітів Божих і продовжують ходити в темряві, то Шевченко малює місцевих «царів-судіїв» як безбожних поневолювачів, що «не хочуть познать, розбити тьму неволі, – і всеє Господа глаголи, і всеє плачеться земля».

«Неволя – це кріпосницька система, різновид рабства; вона до вподоби цареві, дворянам, поміщикам-перекиньчи-кам з прізвищами колишніх українських козацьких гетьманів і полковників. Ці глитаї полюбляють глаголити про Господа, покладати на чоло хресне знамення, але, каже Шевченко, усе це «всує», що із давньослов'янської мови означає «даремно». Замість Асафових «богів» – у Шевченка виступають царі, князі, яким призначено так само померти, як і убогим рабам. Вони поставили перед собою свої земні цілі, до яких ідуть по трупах мільйонів безборонних людей. І марна справа нагадувати їм про Божі слова; намарне вказувати їм на сльози й страшне горе поневоленних народів. Бо ці земні боги – закам'янілі боввани, людські ідоли, які не бачать нічого, не чують нічийого крику, ні плачу, й не жалують нікого.

Пізніше в поемі «Неофіти» (1857) Шевченко звертається із сильним докором до тих, хто ще йшов благати милості у земних богів-ідолів: «Горе з вами! Кого благати ви прийшли? Кому ви сльози принесли? Кому ви принесли з сльозами свою надію? Горе з вами, раби незрячії? Кого, кого благаєте, благії, раби незрячії, сліпії? Чи ж камінь милує кого? Молітьсь Богові одному, молітьсь правді на землі, а більше на землі нікому не поклонітьсь! Все брехня – попи й царі...». Разом із псалмистом Шевченко засуджує нерівність між людьми-богами й людьми-рабами: «Царі, раби – однакові сини перед Богом, і ви вмрете, як і князь ваш і ваш раб убогий. Але тому, що вони не хочуть слухати Божих слів через Його пророків, він кличе до Бога вчинити справедливий суд над царями і судіями: «Встань же, Боже, суди землю і судей лукавих. На всім світі Твоя правда, і воля, і слава»¹⁰.

Услід за псалмистом, який викриває зло свого часу, поет ставить запитання до імперії, збудованій на грабунках, захопленнях не своїх земель і країн, на поті й крові, до Московської імперії: «Доколи будете стяжати і кров невинну розливати людей убогих? А багатим судом лукавим помагати? Вдові убогій допоможіте, не осудіте сироти і виведіть із тісноти на волю тихих, заступіте од рук неситих». Саме із вживання слів, які натякають на жахи кріпосницької системи, Шевченко актуалізує Асафів оригінальний псалом, «переодягає» його в дійсність царської імперії Миколи I.

Так само і в наступних переспівах псалмів поет добирає ті, які найбільше надаються на аналогію з його дійсністю в тоталітарній Московській монархії та, зокрема, в Україні, яку ця монархія перетворила з вільної держави на цілковито безправну колонію. Таким є 93-й псалом – в ньому розвивається думка 81-го й інших переспіваних Шевченком псалмів: всесильні світу загорділи,

вони не лише говорять, а й верзуть казна-що, і то чванькувато, бундючно. Це псалом середнього розміру, в ньому 23 вірші, він не має надпису, хто його автор, одначе висловлені в ньому думки співзвучні з думками тих псалмів, які створили за Божим нахненням і самі їх виконували цар Давид і поет-музикант Асаф. Анонімний складач 93-го псалма констатує, що з'явився Бог для помсти, щоб віддати злостивцям, гордим і бундючним гнобителям та мучителям народів те, що вони заслуговують. Далі описуються їхні діла: затискують народ; вдів і чужинців убивають; мордують сиріт і зовсім не зважають на Божі Заповіді; думають, що Господь нічого того не бачить. За це автор псалма називає цих злочинців убогих на розум, безглуздох. Він нагадує їм, що «Господь знає всі людські думки, що марнота вони! Блаженний той муж, що його Ти караєш, о Господи, і з Закону Свого навчаєш його, щоб його заспокоїти від лиходення, аж поки не буде викопана яма безбожному. Бо Господь не опустить народу Свого, а спадку Свого не полишить, бо до праведности суд повернеться, а за ним – всі невинного серця!».

Тобто псалмист стоїть на стороні тих людей, які хоч і можуть похитнутися, але без спротиву прийняти за це кару, щоб глибше осягнути Божий Закон. Ці законослухняні таки дочекаються, коли безбожному буде уготована яма. Мабуть, анонімний автор псалма особисто зазнав чимало лиха від цих бундючних гнобителів, але не здався їм, бо міцно тримався за Бога. «І Господь став для мене твердиною, – констатує він наприкінці, і мій Бог став за скелю притулку мого, і Він їхню силу на їх повернув, і злом їхнім їх нищить – їх нищить Господь, Бог наш!». Ці слова певності на Божу поміч усім, хто любить Бога і не піддається злу, Шевченко ще виразніше передає силою свого поетичного слова: «Мені Господь пристанище, заступником буде і воздасть їм за діла їх кроваві, лукаві, погубить їх, і їх слава стане їм в неславу». Справді, Бог так влаштовує зі злостивцями, що їхні дії, наскрізь пронизані зневагою до підлеглих рабів, кріпаків, найманих робітників, – ці дії бумерангом повертаються до них, і тоді вони стають жалюгіднішими за тих, кого вони принижували і зневажали.

«Цей псалом є вершком поетичної наснаги Шевченка в серії переспіву цих десяти псалмів, – зазначає Володимир Домашовець. – У ньому він кличе до Бога про справедливу помсту – остаточну відплату поневольникам українського народу за всі кривди й неописні страхіття, нанесені протягом багатьох років. По цьому, в трьох останніх переспівах псалмів він переходить до тріумфального тону, в якому прославляє Боже ім'я. Словами цього псалма

Шевченко виявляє гордість лиходіїв при владі, які хваляться своїми злочинами проти поневоленого українського народу та зневажають святе Боже ім'я, бо вважають, що це Бог дав їм право чинити всяке зло на землі, жирувати на горі людей і проливати невинну кров навіть у Христове ім'я. Тому в словах молитви він кличе: «Встань же, Боже, Твою славу гордий зневажає, закрий славою Своєю сліпе горде око». Бо злочинці прокидалися ще й злоріками і насміхалися з того горя, яке вони завдали поневоленому українському народові, кажучи, що так йому й треба. Але Шевченко провіщає, що цей страшний сором і важке ярмо наш народ буде нести тільки до певного часу, бо мусить прийти день Божої помсти на злочинців й час відплати продажним слугам за всі ганебні кривди й страшні знущання, які вони чинили. Він глибоко вірив, що прийде світлий день волі для України.

Зі старанного спостереження людського життя, він переконався, що Господь Бог лихих карає. Малюючи портрети й перебуваючи серед дворянства, яке у переважній більшості проводило життя у забавах, пиятиці й розпусті, жорстоко ставилося до своїх закріпачених братів по крові й вірі, він мав нагоду побачити також страшний кінець не одного з них. Він знав, що кожний гріх веде до остаточної руїни життя і платить грішникові належну плату. Але він розумів також, що святий Бог є абсолютно справедливий Суддя, Який не дивиться на особу й притягає кожного злочинця до відповідальності й суворо карає за його гріхи ще на цій землі.

Подорожуючи Україною та зрисуваючи історичні місця, Шевченко пильно приглядався до життя закріпачених селян. І серце розривалося йому з болю, коли бачив, які страшні плундрування, грабіж і руїну життя ганебні гнобителі зробили в такій пребагатій Україні. Тому він не міг мовчати, щоб не говорити про те страшне московське лихоліття, яке було багато гірше від татарського: «По закону апостола ви любите брата! Суєслови, лицеміри, Господом прокляті. Ви любите на братові шкуру, а не душу, та й лупите по закону дочці на кожушок, байстрюкові на придане, жінці на патинки, собі ж на те, що не знають ні діти, ні жінка!» (з поеми «Кавказ»). Тому він закликає нерозумних панів українського походження до навернення зо злих доріг життя, щоб вони одною лавою стали проти самодержавної московської сваволі – за волю своєї Батьківщини України, за скинення кріпацького рабства з поневоленого народу, за його права – разом зо своїми людьми, яких Господь любить і не оставить. Бо Він бажає їм добра. І день їхнього спасіння від ганебних гнобителів неминучий: «Господь любить свої люди, любить, не оставить, дожидає, поки правда перед ними стане»¹¹.

Зміст, лад і тон трьох останніх псалмів, переспіваних Шевченком, дещо відрізняється від попередніх. Тут вже нема тієї напруги, жалю.

Натомість пробиваються промінчики радості, що й між людьми повинні бути стосунки добра і злагоди, чому навчає Господь у своїх заповідях. Ідеться про переспіви 132-го, 136-го та 149-го псалмів. Вони повні тональності поезії, душевного настрою, вдячності Богові, прославлення Його. 132-й псалом приписується авторству Давида, коли він був уже царем, нацарювався багато років, був уже в літах, давно покаявся за свій перелюб з Вірсавією і знищення її чоловіка. Псалом написаний у формі пісні прочан, які прямують на прощу до Єрусалима, котрий цар Давид зробив новою столицею євреїв, перенісшись із тимчасової столиці Хеврона. Храм у Єрусалимі ще не був побудований, але Давид поставив на Сіонській горі намет й розмістив у ньому найбільшу святиню – Ковчег Заповіту. От сюди і прямують прочани для покаяння і прощі. Що ж вони співають? Мабуть, ці слова не раз співав уже постарілий Давид, і вони зробилися на зразок народної пісні: «Оце яке добре та гарне яке, – щоб жити братам однокупно! Воно – як та добра олива на голову, що спливає на бороду – Ааронову бороду; що спливає на кінці одежі його! Воно – як хермонська роса, що спадає на гори Сіону, бо там наказав Господь благословення – повіквічне життя!». От і все. Дуже коротко, але пісенно, радісно, поетично. Для Давида минуло лихоліття – постійно тікати й переховуватися від попереднього царя-зاذрісника Саула. Те, що Давид виявив велику толерантність до свого ворога Саула і не помстився йому (хоч помста була і є у звичаях та законах євреїв), – народ полюбив Давида, а їх пророк Самуїл аж тричі помазував Давида на царювання – двічі у Хевроні й один раз у Єрусалимі – 1025, 1010 та 1002 років до Різдва Христового.

Ставши царем, цей молодий атлет, поет і співак виявив себе ще й вдалим політиком, державником. Він установив тверді і певні кордони Ізраїлю, налагодив мирні відносини зі зовнішнім світом, країни якого до того тільки й робили, що йшли одна на одну війнами; а головне – примирив між собою так звані «коліна» сім'їв усередині країни. При цьому він не підносився, не чванився й не гордився. От у пісні-псалмі 132 Давид не співає про своє потрійне помазання на царювання, а про оливу-помазання Мойсейового брата – священика Аарона після виходу євреїв з єгипетської неволі 1446 року до Різдва Христового. Якщо в перших рядках Давид порівнює мир, одностунність, однокупність народу з миропомазанням першосвященика (тобто цей мир є благодат-

ний, він від Бога), то в наступному він уже наводить інше порівняння: з росою хермонською, яка спадає на Сіонську гору. Це прозорий натяк на те, що столиця перенесена з Хеврона в Єрусалим. Гора Хермон поряд із річкою Йордан, там річковий туман дає при настанні денного тепла щедрю росу, яку Давид своєю пісенною уявою переносить через простір пустині аж на найвищу вершину Єрусалима – на гору Сіон, на якій, як він каже, відбулося Боже благословення на віки віків.

Як же повівся з цими єврейськими премудростями Тарас Шевченко у своєму переспіві цієї коротенької й повної добрих сподівань пісеньки? Чим вона йому заімпонувала? Багато чим, але насамперед прозорим нагадуванням української дійсності. А дійсність така, що «не так тії вороги, як добрії люди»; тобто лиха українців не тільки від зовнішніх ворогів (їх у нас постійно не менше, ніж у давніх ізраїльтян), а й від внутрішньої недружності між людьми. Про розпорошеність українців, відсутність єдності, байдужість до спільних справ, яка часто набувала егоїстичного характеру на зразок «моя хата скраю», Шевченко багато писав і до, і після переспіву 132-го псалма. Могли виграти Полтавську битву з москалем, якби козацькі полки стали за гетьманом Іваном Мазепою. Могли не допустити введення в Україні кріпосницької системи, якби заможні господарі стали всі разом проти цього новітнього рабства. Могли не допустити ліквідації Києво-Могилянської академії – кузні національних освічених людей, якби... Усе це і багато іншого дуже боліло Шевченкові, як давним-давно боліло Давидові, те що єврейські «коліна» гризуться поміж собою і дають нагоду зовнішньому ворогові скористатися наслідками цієї гризні.

Тому Шевченків переспів Давидового псалма про «оце яке добре та гарне» ще більше вторгається в українську дійсність, ніж попередні переспіви: це тужлива пісня про красу й доброту «укупі жити»; але нема поки що ні цієї краси, ані доброти, а є щось протилежне, про що він напише вже в неволі 1850 року у вірші «Якби ви знали, паничі»: «Мені аж страшно, як згадаю оту хатину край села! Такії, Боже наш, діла ми творимо у нашім раї на праведній Твоїй землі! Ми в раї пекло розвели, а в Тебе другого благаєм».

А тут, вчитуючись у коротенький Давидів псалом, Шевченко просвітленим оком малює те, про що мріяв змалку й до останку – про національну єдність українців: «Чи є що краще, лучче в світі, як укупі жити, братам добрим добро певне пожить, не ділити? Яко миро добровонне з голови честної на бороду Аарону спадає росою і на шитії омети ризи дорогої; або роси ермонськії

на святії гори високії Сіонськії спадають і творять добро тварям земнородним, і землі, і людям, – отак братів благих своїх Господь не забуде, воцариться в дому тихім, у сім'ї тій великій, і пошле їм добру долю од віка до віка». І тиха мрійливість, і баладна тональність, і слова та фрази – усе тут Шевченкове, українське; єврейські назви, давньослов'янізми розчиняються в національному бутті, у молитві, якщо брати будуть благі, то Господь їх не забуде. Мовиться в майбутньому часі, а «наразі нема Бога в серцях людей, бо вони не люблять своїх братів. Тому поки ще прийде воля, Шевченко закликає своїх союзників до щирої любові свого народу й до гарячої молитви за Україну: «А поки те буде, любіться, брати мої, Україну любіте, і за неї, безталанну, Господа моліте!». О, напевне прийде славний світлий день, коли Своєю рукою Господь злиє Свого Духа Святого й на наш український народ, як святу оливу на голову Аарона; й Він проникне з небесних висот рясним Божим благословенням на всю Україну, як своїм блаженством спливала роса Хермонської гори на гори Сіону»¹².

Як противага цій солодкій надії, читається переспів знаменитого 136-го псалма про вавилонський полон євреїв, в який їх вигнав на 70 років не хто інший, як Бог, – за гріхи, плюндрування прекрасної землі, яку дав їм Господь (вони перестали давати кожного сьомого року відпочинок ґрунту, а також відступили від Бога й знову впали в жажливе ідолопоклонство). Псалом відомий як тужлива балада – за першим його рядком: «На ріках Вавилонських», чи, в перекладі митрополита Іларіона Огієнка, «Над річками Вавилонськими». Твір написав хтось із обдарованих полонян, але вже після того, як по 70-ти роках полону їм дозволили повернутися в краї палестинські. Вважається, що анонімний автор був левитом, бо псалом має виразний духовний контекст: це плач за святим містом Єрусалимом, що був від часів Давида не тільки адміністративною, а й духовною столицею євреїв. Про те, як вавилонці, яких ще називали халдеями чи едомлянами, з глузуванням просили або примушували євреїв співати в супроводі арф про Сіон, їхні веселі мелодії про Єрусалим, який, до речі, вавилонське військо під керівництвом їхнього царя Навуходоносора зруйнувало до підмурків. Але євреї навіть під страхом кари відмовлялися співати своїх пісень, пройнятих радістю й прославою Бога, бо їх вимагав ворог, язичник, та ще й з глузливою усмішкою! «Вавилонці насміхалися з їхнього Бога й були б насміхалися з їхніх пісень про Нього, про Його велич і славу. Чи ж можна було видавати народні святощі на посміховисько чужим безвірникам? Бачачи безнастанно сумні обличчя вигнанців, насильно жадали «наші

грабіжники – радощів». Вавилонці не тільки безнастанно грабували їхнє майно, але вони грабили також їхні духовні вартості, а тоді підлесливо, з насмішкою підходили й дошкульно казали: «Заспівайте нам Сіонську пісню». Якими болючими колючками в серці були ті слова для вигнанців у важкій неволі! А яким великим боєм були такі ж слова в страшній неволі нашого народу на рідній, не своїй землі? Кажуть, що під час московської неволі й комуністичного терору в Україні між людьми можна було почути такі слова: «Тепер у нас співає тільки або дурний, або п'яний»¹³.

Полонені євреї, яких змушували копати канали для зрошування полів від Тигру і Євфрату, змучені працею, з почорнілими руками, не стали співати духовних пісень і повивішували свої арфи на вербах. «На вербах у ньому ми повісили свої арфи, співу бо пісні від нас там ждали були поневолювачі наші, а веселощів – наші мучителі: «Заспівайтено нам із Сіонських пісень!» Як же зможемо ми заспівати Господню пісню в землі чужинця? Якщо я забуду за тебе о, Єрусалиме, – хай забуде за мене правиця моя! Нехай мій язик до мого піднебіння прилипне, якщо я не буду тебе пам'ятати, якщо не поставлю я Єрусалима над радість найвищу свою!».

Для Шевченка, в його переспіві цього псалма, Вавилон – це Україна, а цар Микола – московський Навуходоносор. За 13 років, відколи Тарас не був в Україні й, нарешті, побачив її в 1843 – 1847 роках, тут нічого не змінилося на краще, навпаки – на гірше. Це був полон цілого великого народу на своїй рідній землі. Тому він у переспіві повернув акценти так, що за полоном вавилонським проглядається полон московський, в який українців, через обман і підступність, загнали ще 1654 року. Перефразовуючи псалмиста, який у гострих клятвених словах закликав не забувати своєї історичної батьківщини і святого Єрусалима, Шевченко закликає не цуратися рідної України тих, хто від неї вже майже відцурався, перейшовши на бік поневолювача за нікчемне дворянське звання, панську садибу чи посаду в якійсь канцелярії московитів: «Забвен буду, покинутий, рабом на чужині. І язик мій оніміє, висохне, лукавий, як забуду пом'янути тебе, наша славо». Для Шевченка слава – це вільна Україна. Його покоління бачило її тільки кріпацьку, колоніальну, забувши за ту, яка була славна. Тож він навіть у її тодішньому пригніченому стані бачив залишки тої слави; а за красу української природи називав її не інакше, як раєм. «Хоч були письменники й поети до Шевченка, які багато писали про Україну в українській і російській мовах, але ніхто з них не заговорив про неї з такою палкою любов'ю, не розмалював так чудово її славного минулого, не заплакав так гірко над її важким

горем, і не запротестував у такий потужний спосіб проти її незмірно великої кривди, яку вчинила їй найбільше Москва. Коли в 1840 році в Петербурзі вийшов книжечкою перший Шевченків “Кобзар”, то його сповнені незрівнянною любов’ю до рідного народу, до своєї безталанної України вірші зворушували до самих глибин серця і спонукували до сліз старих людей і панів, які вже віддавна відцуралися своєї рідної мови, – коли вони прочитали його думи, які виринули з найглибших глибин його серця й “стали на папері сумними рядами”. Його палким бажанням було своїми думами – “квітами дітьми” – заговорити до сердець безнадійних невільників і до сумління збайдужілих людей, щоб розбудити їхню любов до свого обездоленого народу й до безталанної вдови – України»¹⁴.

Останні три псалми Псалтиря починаються словом «Алілуя!», що в перекладі є «Восхвалимо Господа!»: це 148, 149 та 150 псалми. Біблеїсти, дослідники поезії Псалтиря, їх так і називають: похвальні або хвалебні псалми. Шевченко у своєму врочистому декалозі переспівів обрав саме передостанній 149-й псалом і потрактував його, як і багато чого іншого, що виходило з-під його пера, з поетичним натхненням, духовним піднесенням і невідробною щирістю. Між іншим, останній 149-й псалом – ще більш триумфальний, потужно закличний до хвали Бога всіма голосами і на всіх музичних інструментах – на арфі, гуслах, бубні, трубі, флейті, цимбалах – кличе славити Його на «могутнім Його небозводі» та «все, що дихає, хай Господа хвалить!». Чудове завершення однієї з найпоетичніших книг Біблії! Але Шевченко бере для переспіву 149-й псалом свідомо, не випадково, цілеспрямовано. В ньому, поряд з піснею хвали Богові й радістю святих Божих, – є заклик до помсти.

Отже, 149-й псалом у Біблії звучить¹⁵ так: «Алілуя! Заспівайте для Господа пісню нову, Йому слава на зборах святих! Хай Ізраїль радіє Творцем своїм, хай Царем своїм тішаться діти Сіону! Нехай славлять Ім’я Його танцем, нехай вигравають для Нього на бубні та гуслах, бо знаходить Господь уподобу в народі Своїм, прикрашає покірних спасінням! Хай радіють у славі святі, хай співають на ложах своїх; прославлення Бога – на їхніх устах, а меч обосічний – ув їхніх руках, щоб чинити між племенами помсту, між народами – кари, щоб їхніх царів пов’язати кайданами, а їхніх вельмож – ланцюгами, щоб між ними чинити суд написаний! Він – величність для всіх богобійних! Алілуя!».

І Шевченків переспів: «Псалом новий Господеві і нову славу воспоем честним собором, серцем нелукавим, во псалтирі і тим-

пані воспоем благая, яко Бог кара неправих, правим помагає. Преподобнії во славі і на тихих ложах радуються, славословлять, хвалять ім'я Боже, і мечі в руках їх добрі, острі обоюду, на отмщеніє язикам і в науку людям. Окують царей неситих в залізніє пута. І їх, славних, оковами ручними окрутять, і осудять губителей судом своїм правим. І вовіки стане слава, преподобним слава».

Порівнявши обидва тексти, зауважуємо, що це найбільш вільний Шевченків переспів – порівняно з дев'ятьма попередніми. Найближче сходяться тексти у похвалі Господові; хоч і тут у Шевченка – радіє, тішиться не один лише Ізраїль і не самі тільки діти Сіону: у нього це чесний собор (розуміймо це як собор християн); слова про танці й вигравання на бубні Тарас упускає, бо православні християни, як і католики, танцями та грою на бубні Бога хвалити утримуються, хоч давні євреї це робили. Щодо покарань усяких злостивців та безбожників Шевченко теж стриманіший. Божа кара у нього не так на племена, як на «язиків», тобто на поган, які кланялись ідолам, а не Богові; а «отмщеніє» – в науку людям. Єврейський автор ладний пустити в дію меч обосічний, кайдани й ланцюги на царів і вельмож неєврейських племен та народів. У Шевченка це актуалізується по-іншому, бо, може, в якихось народів царі були й непогані, дбали за підлеглих. Тому-то в християнина Шевченка ланцюги і пута ладнаються праведним Богом лише і тільки «на царів неситих», на тих царів і «їх славних», тобто на жандармів, кріпосників і на всю цю ненаситну придворну челядь, яка правила країною, в якій Тарас жив. Він не проїнятий жаданням помсти, бо це не християнська риса, а лише, за Словом Божим, знає точно, що в майбутньому буде великий Суд Божий, на якому Вседержитель і Його «преподобнії во славі» разом «осудять губителей судом своїм правим». Тарас не ожорсточується ні на кого; він тільки надіється на справедливість Бога, Якому одному належить судити й карати: «Бо знаємо Того, Хто сказав: “Мені помста належить, Я відплачу Говорить Господь”».

І ще: “Господь буде судити народа Свого”» (Послання св. апостола Павла до євреїв, 10: 30). Тому в своїй інтерпретації ретельно вибраних ним для переспівів десятиох псалмів Псалтиря Шевченко переносить жалі, скроботи, заклики Давида, Асафа й інших співців стародавніх пісень на свій час – з єдиною метою, щоби Бог подивився своїм люблячим оком на цю псевдохристиянську, а насаправді жорстоку, імперію – і розділив зло й добро, правду й неправду.

Адже майже у той самий час, коли Шевченко переспівував псалми, французький письменник Астольф де Кюстін, побувавши лиш кілька місяців у мандрах Російською імперією, написав про її нелюдність

книгу, в якій є багато страшних відкриттів, серед них таке: «В Росії людина, яка лише дрібочку підноситься над юрбою, зараз отримує право знущатися над іншими людьми, яким подає дальші удари, що сама одержала від вищих, щоб у болю, який спричинила іншому, знайти потіху на біль, що зазнала сама»¹⁶. Кюстін був аристократом, маркизом. Шевченко – колишній кріпак, обраний Провидінням. Але обидва побачили зло й неправду однаково, через призму Божественного Одкровення. Переспівані Шевченком десять псалмів виразно свідчать про його християнське благочестя «блаженного мужа» – цими словами починається перший псалом; про його слідування за Спасителем, Який, люблячи світ праведних людей, водночас викривав гострими словами зло, яке набуло в роки земного життя Спасителя вигляду й темного образу фарисеїв.

¹ Тарас Шевченко. Княгиня // Повне зібрання творів Шевченка (далі – ПЗТШ) у двадцятих томах. – Том 3. – К., 2003. – С. 156.

² Андрей Козачковский. Из воспоминаний о Тарасе Шевченко // Воспоминания о Тарасе Шевченко. – К., 1988. – С. 89; Давидові псалми : Коментар // ПЗТШ Том 1. – С. 742 – 748.

³ Давидові псалми : Коментар // ПЗТШ. – Том 1. – С. 743.

⁴ Псалтирь // Толковая Библия или Комментарий на все книги Священного Писания Ветхого и Нового Завета. Издание премников А. П. Лопухина. – Петербург, 1904 – 1913. Друге репринтне перевидання : у 3 томах. – Том 1. – Стокгольм, Швеція, 1987. – С. 122, 125, 128, 129.

⁵ Псалми Давидові // Шевченківський словник : у 2 томах. – Том 2. – К., 1977. – С. 147.

⁶ Володимир Домашовець. Псалми Давидові в поетичних творах Тараса Шевченка. – Оттава, Канада, 1992. – С. 19 – 20. Див. також: Володимир Жила. Давидові псалми – релігійна лірика Шевченка // Визвольний шлях. – № 4. – Лондон, 1989. – С. 421 – 431. Дмитро Штогрин. Псалми Давидові Тараса Шевченка // Визвольний шлях. – № 3. – Лондон, 1961. – С. 163 – 178.

⁷ Володимир Домашовець. Псалми Давидові в поетичних творах Тараса Шевченка. – С. 40.

⁸ Там само. – С. 51 – 53.

⁹ Там само. – С. 65.

¹⁰ Там само. – С. 88.

¹¹ Там само. – С. 96 – 99.

¹² Там само. – С. 114.

¹³ Там само. – С. 119.

¹⁴ Там само. – С. 129.

¹⁵ Святе Письмо – Біблію – цитую за перекладом українською мовою, що зробив мітрополит Іларіон (професор Іван Іванович Огієнко).

¹⁶ *Астольф де Кюстін*. Правда про Росію. Переклад з французької. – К., 2009. – С. 209.

